

viduálních determinant lidského jednání. Zatímco Durkheim je hledá v oblasti sociálních faktů, Simmel hovoří o stabilizovaných formách interakcí. Oba bývají obviňováni z toho (Simmel větším neprávem než Durkheim), že společnost, respektive ustálené formy jednání odtrhávají od svých nositelů a vybavují je vlastním životem. Oba sociologové kladou tytéž základní otázky, byť se v odpovědích na ně mohou rozcházet. V popředí Simmelova zájmu je stejný problém, který formuluje Durkheim v závěru předmluvy k prvnímu vydání knihy *O dělbě společenské práce*: Jak je možné, že jedinec, stávaje se stále autonomnějším, závisí stále více na společnosti?

6.3.6 VLIVY V OBLASTI VÝZKUMU NÁBOŽENSTVÍ

I když Emile Durkheim zdůrazňoval, že v podmínkách moderních společností je integrace dosahována skrze vzájemnou závislost diferencovaných částí, uvědomoval si, že sociální integrace nelze dosáhnout bez nějakého systému společné víry. Proto zejména ve svém pozdějším období intenzivně studuje náboženství. Postupuje zde ostatně přesně v tradici Saint-Simona, jenž psal o nutnosti „nového křesťanství“, a také Augusta Comta s jeho náboženstvím lidstva.

Ústředním významem jednotícího kultu a společného náboženství pro celou organizaci společnosti se zabíral ve svém díle jeden z Durkheimových učitelů, významný francouzský historik Fustel de Coulanges, autor mimořádně vlivné práce *La Cité antique* (1864). V této knize je veškeré společenské a politické zřízení v řeckém a římském starověku odvozováno z charakteru tehdejších náboženských představ a v samotném náboženství je spatřováno hlavní pojítko společenského života.

Neméně byl Durkheim ovlivněn pracemi britského antropologa Williama Robertsona Smithe, autora knihy *Lectures on the Religion of the Semites* (1889). Právě jeho vlivem bývá vysvětlována specifičnost Durkheimova přístupu ke zkoumání náboženství, na němž ho tolik nezajímá konkrétní obsah náboženské víry, ale mnohem více sociální vztahy, které se utvářejí mezi věřícími v průběhu jejich společných rituálů. Durkheim se ve své koncepci náboženství soustředil právě na prvek kolektivních rituálů, což se stalo později předmětem kritiky například z pera významného britského antropologa polského původu Bronislawa Malinowského.

6.3.7 DURKHEIMŮV POSTOJ K SOCIALISMU

Durkheimův vztah k socialismu byl v souladu s jeho teorií, která klade do středu všech úvah společnost, a s jeho důrazem na mezilidskou solidaritu. Socialismus definuje jako snahu o přičlenění ekonomických aktivit do rozhodovacích kompetencí státu, jakožto vědomého a řídicího centra celé společnosti, přičemž důraz kladl na to, že „přičlenění“ neznamená automaticky „podřízení“ (Durkheim 1971: 49).

Domníval se, že výrazná integrace ekonomiky do společenských činností koordinovaných státem je v zájmu nejen dělníků, ale naprosto celé společnosti, neboť to snižuje míru chaosu a nepředvídatelnosti, jíž se vyznačuje živelně se vyvíjející ekonomika.

Podle Durkheima je vzestup vlivu socialismu způsoben především třemi faktory. Za prvé je to právě živelný vývoj výroby, který nebere ohledy na potřeby všech konzumentů, konkrétně je lhostejný vůči spotřebitelům s nižší kupní silou. Za druhé je to prudký vzestup vlivu velkých firem, které by se mohly svým postavením stát nebezpečné pro samotnou státní moc. A za třetí jsou tendence k socialismu posilovány tím, že pracující přicházejí v důsledku prudkého vývoje technologií o jakoukoliv jistotu a sociálně se propadají (Durkheim 1971: 66).

Socialismus v Durkheimově pojetí neruší konkurenci mezi firmami, pouze ji v určitém rozsahu z pozice státu řídí. Nepotlačuje žádný ze soupeřících zájmů, pouze se je snaží organizovat, aby jejich střetávání nevedlo ke zbytečným ztrátám pro společnost, ale bylo využito k jejímu prospěchu.

Durkheim byl skeptický ohledně možností řešit sociální otázku sebeprůmyslenějšími reformami, pokud nedojde ke změně hodnot v širokých vrstvách obyvatel. Pokud budou chtít lidé mít stále více, pak je žádné reformy neuspokojí, každá pracovní doba se jim bude zdát příliš dlouhá a jakákoliv výplata či sociální dávka naopak příliš skrovná. Jedině změna, která povede k opuštění přehnaných materiálních aspirací širokých vrstev, může pomoci sociální otázku vyřešit.

Durkheim se v politické rovině pro socialistické proudy výslovně neangažoval, pravidelně se však stýkal a diskutoval s řadou socialistických politiků. Jeho postoj se tím výrazně lišil od jednoznačně odmítavého stanoviska, jež zaujímali k socialismu a ke snahám využít stát k řešení naléhavé sociální otázky liberální myslitelé typu Herberta Spencera, Gustava Le Bona, či Vilfreda Pareta a Maxe Webera.

6.4 HLAVNÍ PRÁCE, NOVÉ POJMY A KONCEPCE

Emile Durkheim vytvářel své pojmy a precizoval je vždy v souvislosti s konkrétními analýzami určitých společenských jevů, jimiž se právě zabýval. Proto je možno podat výklad základních pojmů, s nimiž pracoval, v úzké vazbě na monografie, ve kterých analyzoval různé společenské jevy, ať již to byla dělba práce, problematika sebevraždy či fenomén náboženství.

6.4.1 O DĚLBĚ SPOLEČENSKÉ PRÁCE

Téma své doktorské práce, jejíž obhajobu uskutečnil v březnu roku 1893 na Sorbonně, promýšlel Durkheim již od počátku osmdesátých let. V jeho obšírné doktorské disertaci *De la division du travail social* (1893) šlo o snahu

sladit jednotlivce s pospolitostí a hodnotu individuální svobody s hodnotou sociální solidarity. Právě toto úsilí bylo ostatně charakteristické pro sociální vědu celého 19. století.

Durkheim se snaží nově odpovědět na prastarou otázku – je společnost výsledkem racionálního rozhodnutí, uváženého úsilí jednotlivců, anebo jsou jednotlivci s veškerým svým úsilím produkty společnosti? Tato klasická otázka získává na aktuálnosti právě v podmínkách moderní společnosti, kdy se souběžně prosazují dva zdánlivě zcela protikladné trendy: na straně jedné se individuum stále více oprošťuje od všech tradičních vazeb, na straně druhé ovšem předpokládá fungování komplexní společnosti stále větší mírou integrace jednotlivců do sociálního celku. Durkheimova základní otázka, kterou formuluje v předmluvě k prvnímu vydání knihy o dělbě společenské práce, tedy zní: „Jak je možné, že stále autonomnější individuum závisí na společnosti stále těsněji? (Durkheim 1922: XLIII)

V odpovědi na tuto otázku se nepřiklonil k žádnému ze známých paradigmat. Odmítl individualismus liberálních ekonomů, soustředěný kolem konceptu osobních práv, jenž chápal společnost jako výsledek kontraktů uzavíraných mezi jednotlivci, kteří usilují o maximalizaci svého osobního zisku. Odmítl rovněž přístup tradovaný v teoriích státu, které již od počátku novověku chápaly integraci individuí do společnosti jako výsledek působení mechanismů politické moci.

Aby ukázal, do jaké míry se vztah mezi jedincem a společností v dějinách proměnil, a v čem zůstává naopak konstantní, rozlišuje Durkheim dva základní typy společnosti – dřívější společnost založenou na mechanické solidaritě a moderní společnost založenou na solidaritě organické.⁶

6.4.1.1 Mechanická a organická solidarita

Základní indikátor, z něhož lze usoudit na to, jaký typ solidarity převládá v dané společnosti, nalézá Durkheim v charakteru právních norem. Zatímco represivní právní normy mají za cíl potrestat viníka, právo restituční chce zabezpečit nápravu věcí. Trestající charakter práva je příznačný pro společnosti s mechanickou solidaritou, kompenzační charakter mívá právo ve společnostech založených na solidaritě organické. V nich již nejde pouze o to, aby potrestaný svůj přečin odpykal, nýbrž především o to, aby věci byly navráceny do původního stavu.

⁶ Kromě dvou typů solidarity rozlišuje Durkheim společnosti segmentární a společnosti s moderní dělbou práce. Jako segment označuje sociální skupinu, ve které jsou individua úzce integrována. Ale segment je také skupina lokálně situovaná, relativně izolovaná od druhých a vedoucí svůj vlastní život. Segment si vystačí sám, s vnějškem udržuje jen málo komunikačních vazeb. Segmentární struktura se udržuje i ve vyspělé společnosti (např. v Anglii), pokud je tam silná tradice a lokální autonomie. Je zřejmé, že pojem „segmentární společnost“ užívá Durkheim v podobném smyslu, v jakém sociologie běžně hovoří o „komunitě“.

Společnosti se solidaritou mechanickou jsou založeny na podobnosti svých částí. Jednotlivci ani skupiny, z nichž se taková společnost skládá, se ještě nediferencovali. Navzájem se jen málo odlišují ve svých pocitech, hodnotách a postojích. Všichni praktikují stejné rituály a uznávají stejné svátosti. Díky tomu je společnost ve vysokém stupni homogenní a koherentní. Všichni členové jsou integrováni přímo do sociálního celku bez jakýchkoliv zprostředkujících článků. Jednotlivci nesledují své vlastní zájmy, jsou plně podřízeni zájmům společnosti, jež zcela mechanicky respektují. Náleží celou svou bytostí celku a toto své náležení nijak nezpochybňují, nejsou totiž schopni distance od vztahujícího společenství, nemají ještě svoji vlastní osobnost. „Ve chvíli, kdy je tato solidarita v akci, naše osobnost se vytrácí, přestáváme být sami sebou, stáváme se kolektivní bytostí“ (Durkheim 1922: 100). Společnost ovládaná mechanickou solidaritou tvoří absolutně homogenní masu, nediferencovanou hordu, kterou Durkheim někdy nazývá „sociální protoplasmou“.

Mechanická solidarita postupně slábne a je nahrazována solidaritou organickou, která se odvíjí z rozdílnosti mezi individui spíše než z podobnosti mezi nimi. Durkheim vysvětluje princip organické solidarity, založené na diferenciaci individuí, pomocí tehdy běžně užívané analogie s orgány živé bytosti. Každý z orgánů právě tím, že naplňuje svou vlastní funkci, je stejně nepostradatelný pro život celku jako všechny orgány ostatní. Jedinec zde již není integrován do společnosti bezprostředně, nýbrž skrze svoji účast na činnosti některé ze specializovaných částí, z nichž se společnost skládá. Oba typy společnosti tak ustavují, a to každý svým specifickým způsobem, základní konsensus, který je nutným předpokladem všeho sociálního soužití. Ve společnosti s mechanickou solidaritou je tento konsensus založen na podobnosti všech částí a na jejich naprosté podřízenosti celku, ve společnosti se solidaritou organickou spočívá naopak na diferencovanosti, která přímo ze své povahy vyžaduje kooperaci funkčně rozrůzněných částí.

6.4.1.2 Dělbá práce a sociální diferenciaci

Přechod od mechanické k organické solidaritě je výsledkem rostoucí dělby práce. Durkheim přitom chápe dělbou práce velmi široce, hovoří o jejím prohlubování nejen v ekonomice, ale také v oblasti politiky, správy, výkonu práva, ve vědě, či ve filozofii. Nejde mu přitom v prvé řadě o ekonomické dopady dělby práce, ale o tu její funkci, kterou považuje za mnohem důležitější, a sice o vytváření pocitu solidarity mezi členy společnosti. Dělbá práce navzájem propojuje jednotlivce a celé skupiny, jež by jinak zůstávaly navzájem nezávislé, oddělené a izolované.

S rostoucí diferenciací funkcí ve společnosti přichází rostoucí diferenciaci mezi jejími členy. Každý člen diferencované společnosti je méně vázán na společnou kolektivní rutinu, věnuje se specializovaným úkolům a cílům. I když mají jednotliví členové méně společných vlastností než dříve, jsou na

sobě mnohem úžeji závislí, než tomu bylo v podmínkách mechanické solidarity, protože jejich rozrůzněné aktivity se musejí navzájem doplňovat. Dělní práce „předpokládá, že dvě bytosti závisí navzájem jedna na druhé, protože jedna bez druhé jsou nekompletní“ (Durkheim 1922: 25).

Rozvoj dělní práce zvyšuje míru sociální diferenciacce. Obojí je důsledkem vzrůstu počtu lidí na daném území (fyzická či materiální hustota) a nárůstu intenzity komunikace a výměn mezi nimi (morální či dynamická hustota).

Durkheimova koncepce sociální diferenciacce byla namířena proti tehdy módnímu darwinismu ve společenských vědách. Díky specializaci v rámci dělní práce dochází podle Durkheima k tomu, že různí jednotlivci a skupiny nesoupeří o tytéž zdroje. Sociální diferenciacce tak umožňuje pacifistické řešení boje o život.⁷ Umožňuje většímu počtu lidí přežít, aniž by mezi nimi rostla neúprosná konkurence o tytéž zdroje. „Voják hledá válečnou slávu, kněz morální autoritu, politik podíl na moci, průmyslník bohatství, učenec vědecké renomé...“ (Durkheim 1922: 249).

Rozvoj dělní práce zároveň snižuje rivalitu mezi jednotlivci i skupinami a zároveň je uvádí do závislosti na druhých a na celku, bez něhož již nemohou sami existovat. Tímto způsobem vytváří dělní práce vyšší typ solidarity, založený na závazcích, právech a povinnostech, které vznikají a reprodukují se v průběhu směny. Dělní práce tak zachraňuje sociální integritu poté, co její původní základ – kolektivní vědomí – nevratně ztrácí svoji sílu.

6.4.1.3 Kolektivní vědomí

Sociálně homogenní společnosti, založené na mechanické solidaritě, byly drženy pohromadě kolektivním vědomím, tedy souborem více či méně propojených věr a pocitů, které sdíleli běžní členové pospolitosti. Toto vědomí žilo svým vlastním životem, bylo rozptýleno v celé společnosti, přecházelo z generace na generaci, bylo nezávislé na obměně konkrétních osob. Kolektivní vědomí neexistuje pochopitelně jinak než v obsazích individuálních vědomí, analyticky je však od nich odlišitelné, vyvíjí se podle svých vlastních zákonů, a není tedy jen výrazem individuálních vědomí (Aron 1967: 322).

Ve společnostech s mechanickou solidaritou pokrývá kolektivní vědomí převážnou část vědomí individuálního. Lidský život je zde téměř bezzbytku řízen sociálními imperativy a zákazy, jimž se individuum podřizuje jako nějaké vyšší instanci. S rozvojem dělní práce však kolektivní vědomí slábne, neboť odborné vědění doprovázející specializované úkony je osvojováno vždy jen částí společnosti. Čím jsou úkony specializovanější, tím je

početně omezenější okruh lidí, kteří příslušným vědáním disponují. Rozsah vědění, který sdílejí ve společnosti všichni, prudce klesá, kolektivní vědomí je oslabováno.

Zatímco ve společnosti s mechanickou solidaritou je role kolektivního vědomí nepřehlédnutelná a určující pro integritu celku, v případě společnosti založené na organické solidaritě se stává postavení kolektivního vědomí dvojnásobně. Jeho relativní oslabení je blahodárné z hlediska formování nezávislých individualit. Překročí-li však toto oslabení určitou mez, hrozí společnosti rozklad. Sama dělní práce není schopna kolektivní vědomí v jeho integrační funkci nahradit, neboť „sociální život je odvozen z dvojího zdroje – z podobenosti vědomí a z dělní práce ve společnosti“ (Durkheim 1922: 205).

Durkheim zdůrazňuje, že také systémy s organickou solidaritou potřebují nutně nějakou společnou víru, společné „conscience collective“, nemají-li podlehnout desintegraci a rozpadnout se na antagonistická a soběstředná individua. Přetrvat může jedině taková společnost, jejíž všichni členové sdílejí určité symbolické reprezentace, mají alespoň v určitém rozsahu společné názory na svět, ve kterém žijí.

6.4.1.4 Proces individuace

Durkheimova sociologie není filozofií kolektivismu, byť byl Durkheim právě z toho nejméně obviňován. Ve skutečnosti stojí od počátku v popředí jeho pozornosti mimo jiné také zkoumání podmínek vzniku a rozvoje nezávislého individua. Nesouhlasí ovšem s tím, co nazývá liberální fikcí, tedy s tvrzením, podle něhož na počátku dějin a společnosti stojí izolovaná a nezávislá individua, která z ničeho vytvářejí smluvní vztahy. „Kolektivní život se nezrodil z individuálního života, právě naopak, individuální život vznikl z kolektivního“ (Durkheim 1922: 264).

Na počátku byli jednotlivci zcela absorbováni životem a mentalitou skupiny, teprve postupně – s tím, jak se společnost stává složitější a diferencovanější – se individua z celku stále více vymaňují a utvrzují se ve své jedinečnosti. V tomto smyslu lze proti tvrzení liberálního utilitarismu postavit tezi, že individua jsou spíše produktem společnosti než jejími tvůrci. Právě rozvinutá společnost modeluje jednotlivce do jejich různorodých podob, a pokud bychom společenský faktor odečetli, z pestrosti individuí by příliš nezbylo. Největší část našeho individuálního vědomí by v případě izolace od společnosti vůbec nevznikla, a pokud bychom žili ve skupinách jinak uspořádaných, mělo by naše vědomí jinou podobu, konstatuje Durkheim a předznamenává tak základní tezi své sociologie vědění (Durkheim 1922: 342).

Evoluce přináší postupné uvolňování svazků, které pojily jednotlivce k jeho rodině, k rodné zemi, ke tradicím a kolektivním zvyklostem. Člověk je stále pohyblivější, stále autonomnější, stále více žije svými vlastními, a nikoli již skupinovými idejemi. Vymaňuje se z dosahu kolektivního vědomí. Na jeho

⁷ Durkheim si ovšem uvědomuje, že pacifistické řešení problému boje o živobytí skrze profesní specializaci není jediné možné. Existuje také například emigrace, kolonizace, chudoba, v mezním případě dokonce sebevražda z nouze (Durkheim 1922: 270).

místo nastupuje nová integrační síla, dělba práce, která umožňuje členům společnosti uvědomit si, nakolik jsou na celku závislí.⁸

Rostoucí dělba práce tak současně stále více upevňuje závislost jednotlivců na celku (a přejímá tak integrační funkci kolektivního vědomí), současně individualizuje vědomí každého jednotlivce (a působí tak proti socializační funkci kolektivního vědomí).

Určujícím obsahem kolektivního vědomí se v této situaci stává paradoxně kult individua. Jeho paradoxnost spočívá v tom, že jako každý jiný kult také on čerpá veškerou svoji sílu ze společnosti. Využívá však této síly k tomu, aby v nás živil iluzi nezávislosti na společnosti. Bez rozvinutého individualismu je ovšem organická solidarita nemyslitelná. Jedině ten, kdo se cítí být naprosto samostatný, může osvědčit svoji morálku tím, že se solidarizuje s druhými.

V podmínkách mechanické solidarity byla provázanost vlastního osudu s osudy druhých naprostou samozřejmostí. Skutečnou hodnotou se mezilidská solidarita může stát právě až v době, kdy samozřejmosti kolektivního vědomí již pominuly. Udržet v těchto podmínkách, které tolik svědčí individualaci, alespoň minimum společných hodnot, se stává naprosto nezbytné pro zabránění sociální desorganizaci.

6.4.1.5 Anomická dělba práce

Rozvoj dělby práce sice automaticky spouští proces individuace, nemusí však stejně spolehlivě nahrazovat staré mechanismy sociální soudržnosti. Ve své funkci náhražky kolektivního vědomí při udržování sociální integrity může dělba práce naprosto selhat. Máme pak před sebou její anomickou podobu.

Anomická dělba práce se projevuje v ekonomice v podobě výrobních a obchodních krizí, v oblasti sociální se projevuje v podobě antagonismu mezi prací a kapitálem. Může zasáhnout také oblast vědění a potom má podobu příliš jednostranné specializace bez schopnosti provádět zpětnou syntézu.

Durkheim se domnívá, že riziko anomie nevyhází přímo z povahy dělby práce, dochází k němu pouze v případě jejího selhání, kdy diferencované společenské aktivity nejsou sladěny tak, aby to odpovídalo potřebám zúčastněných. „Pro to, aby dělba práce produkovala solidaritu, nestačí, aby každý měl svůj úkol. Je třeba, aby každému jeho úkol též vyhovoval“ (Durkheim 1922: 368). Toho lze dosáhnout jedině tím, že každý bude moci vykonávat takovou

práci, ke které má dispozice. To ovšem předpokládá odstranění společenských nerovností, které příliš často určují, kdo zastává ve společnosti a v její ekonomice jakou pozici. Přípustné jsou jen takové nerovnosti, jež vyjadřují rozdíl-
nost přirozených dispozic. Bez odstranění umělých, nepřirozených sociálních nerovností se dělba práce nemůže vyvíjet spontánně, je deformovaná a nepřináší společensky žádoucí efekty.

Své pojetí anomie, kterou původně spojoval jen s nevyhovující podobou dělby práce, Durkheim podstatně rozšiřuje o několik let později ve studii o sebevraždě.

6.4.2 PRAVIDLA SOCIOLOGICKÉ METODY

Ve svém úsilí ustavit sociologii jako uznávanou vědní disciplínu cítil Durkheim nutnost zabývat se hlouběji její metodou. Bylo to pochopitelné vzhledem k tomu, že metodologie společenských věd nebyla v sociologických kruzích v průběhu 19. století nijak zvlášť propracovaná. Existovaly Marxovy filozofické úvahy o dialektické metodě, Comtovy obecné základy pozitivismu z konce třicátých let, na něž navazoval ve své *Logice* v první polovině let čtyřicátých John Stuart Mill, dále pak úvahy Herberta Spencera, obsažené v jeho *Úvodu do sociálních věd* z počátku sedmdesátých let, a technicky podrobný výklad Le Playe, který se zabýval ovšem pouze svou vlastní metodou studia rodinných účtů.

V průběhu roku 1893 píše Durkheim čtyři texty z oblasti metodologie vědy, které vyšly nejprve následujícího roku v *Revue philosophique* a v roce 1895 byly publikovány samostatně pod názvem *Les Règles de la méthode sociologique*.

Publikování *Pravidel sociologické metody* prohloubilo střet mezi Emilem Durkheimem a Gabrielem Tardem, tedy spor mezi sociologizujícím a psychologizujícím výkladem sociální reality. Durkheimova *Pravidla sociologické metody* byla odbornou veřejností přijata velmi kriticky a autor byl obviňován z toho, že hodlá ustavit realitu sociálních skutečností zcela nezávislou na projevech probíhajících na úrovni individuálního vědomí. Hlavním cílem Durkheima v tomto metodologickém sporu bylo ukázat, že sociologie se může stát objektivní vědou po vzoru věd přírodních, má však přitom svůj specifický objekt bádání, objekt sui generis, který nelze vykládat za pomoci biologického, psychologického či jiného redukcionismu. K tomuto účelu slouží Durkheimovi konstrukce sociálního faktu.

6.4.2.1 Sociální fakt

Sociální jevy vznikají, když individua v interakci vytvářejí realitu, která už nemůže být vyložena pouze pomocí vlastností těchto individuí. Sociálním faktem pak je vše v lidské společnosti, co existuje nezávisle na každém z individuí, která danou „věc“ používají. Může to být například jazyk, peníze,

⁸ Podle Durkheima bylo chybou Augusta Comta, že si neuvědomoval, že právě dělba práce, o jejímž významu pro konstrukci solidarity obecně nepochyboval, je schopna nahradit kolektivní vědomí v jeho integrační funkci. Comte si nepřipouštěl, že zeslabení kolektivního vědomí je jev normální, a považoval to za něco morbidního a nenahraditelného (Durkheim 1922: 356).